

Representation of the components of public culture in Meccan and Medinan Surahs

Najmeh Kazemi¹ | Seyed Majid Emami² | Parvin Baharzadeh³

1. PhD, Department of Quranic Sciences and Hadith, Faculty of Theology, Al-Zahra University, Tehran, Iran.
Email: r.kazemi502@gmail.com
2. Corresponding author, Assistant Professor, Department of Culture and Government, Faculty of Islamic Culture and Communications, Imam Sadiq University, Tehran, Iran. Email: s.m.emamy@isu.ac.ir
3. Associate Professor, Department of Quranic Sciences and Hadith, Faculty of Theology, Al-Zahra University, Tehran, Iran.
Email: bahar-p@alzahra.ac.ir

Article info.	Abstract
Article type: Research Article	<p>Public culture, as collective and widespread beliefs, is considered the most significant level of cultural life. The reason for this claim lies in its breadth, comprehensiveness, and the diversity of life dimensions throughout history and geography. With a general and objective conceptualization of this topic, the Quran describes culture in both Meccan and Medinan contexts, addressing the collective beliefs, values, and accepted behaviors in the pre-Islamic era (Jahiliyyah) and the prophetic guiding culture, while highlighting their differences. This is crucial because the transformation of society from the state of Jahiliyyah to an ideal and guided state has always been a concern for the educational system and the prevailing culture within the Quran. The present study aims to elucidate public culture in the Holy Quran by identifying cultural implications in Meccan and Medinan surahs.</p> <p>Given the aim and approach of this study, the selected method is a descriptive-analytical approach, relying on the interpretive methodology of Martyr Sadr. This method aids in a deep analysis of Quranic texts and extracting their cultural implications. The Quran can always provide a foundation for cultural formation among various Arab or non-Arab communities; it encompasses a collection of positive or negative actions and reactions from different peoples towards beliefs, values, norms, or traditions, affirming or rejecting them. Public culture in the Quran represents a religious culture that introduces a set of beliefs, values, norms, traditions, customs, and lifestyles of different communities; however, those that are endorsed by the Islamic faith are accepted, while others are rejected.</p> <p>Understanding the prevailing culture in Quranic teachings necessitates dividing the verses into two distinct sections: Meccan and Medinan. This division allows for a more precise explanation and examination of cultural implications in both cognitive-thought and behavioral dimensions. Such categorization helps in better understanding the influences of each section on the Muslim community.</p>
Article history: Received 13 September, 2023 Received in revised form 31 December, 2023 Accepted 03 February, 2024 Published online 22 September, 2024	
Keywords: Public culture, Meccan Surahs, Medinan Surahs, land, village, town.	

Cite this article: Kazemi, N., Emami, S.M., & Baharzadeh, P. (2024). Representation of Public Culture Components in Makki and Madani Surahs. *Qayyim Book*, 14 (2), 211-231. DOI: <http://doi.org/10.30512/kq.2024.20627.3750>

© The author(s).

Publisher: Meybod University.

DOI: <http://doi.org/10.30512/kq.2024.20627.3750>

Extended Abstract

Introduction

Culture represents a collection of spiritual achievements of a nation and human findings that reflect the existence and identity of a society. Public culture, as collective and widespread acceptances, is considered the most important level of cultural life. The reason for this claim is the breadth, comprehensiveness, and diversity of life dimensions across different histories and geographies. Given the general and objective concept of this subject, the Quran describes culture in two contexts, Meccan and Medinan, in terms of a set of beliefs, values, and accepted behaviors in the atmosphere of ignorance (Jahiliyyah) and the culture of prophetic guidance, highlighting their differences; because the change and transformation of society and its transition from the state of ignorance to an ideal and guidance-oriented state has always been a concern of the educational system and the culture dominant in the Quran. The impact of the Holy Quran on Islamic society and in the lives of Muslims is significantly observable. These impacts are tangible in the fabric of life and even in individuals' afterlife plans, with the content and words of the Quran deeply and widely inscribed in various cultural aspects of Muslims' lives. The scope of culture in the Quran is not limited to the Arabs of the Jahiliyyah period; rather, it depicts a variety of cultures from the time of Prophet Adam (PBUH) to the era of Prophet Muhammad (PBUH). Therefore, culture and its changes in the Holy Quran have a direct relationship with historical-political issues and challenges, and without examining history and interpretations through historical, educational, and social approaches, discovering and understanding Quranic culture and its derived components is not feasible. Due to the importance of this matter, this study aims to elucidate the conceptual domain of public culture in Meccan and Medinan surahs by relying on the cultural propositions and implications of the Holy Quran, to clarify each public culture by comparing the two Meccan and Medinan frameworks.

Methodology

The Holy Quran is the central core of religion, as a timeless and spaceless book containing fixed principles and the main structure of faith. Narrations play roles in application, discovering instances, interpretation, exegesis, etc. It is necessary to first examine the textual context of the surahs considering the differences in semantic layers and contexts, then clarify its main axis so that interpreters do not misinterpret the Quran. The current issue is investigated with thematic interpretation approaches; because essentially applying verses to existing concepts or even interpreting the Quran with itself is not effective; rather, cultural changes in societies, models, and descriptive and normative dimensions are products of thematic interpretation. Thematic interpretation and the interrogative method proposed by Shahid Sadr are problem-oriented interpretations that are comprehensive, ijtihadi (jurisprudential), and result in theory.

In thematic interpretation, the goal of the interpreter is broader than merely understanding a verse or its components. In this interpretation, the interpreter seeks to extract a Quranic theory about a specific topic from various subjects based on understanding and denotation of each verse or to discover the viewpoint of the Quran regarding a subject it has raised from all verses to derive a cohesive theory from it. Thematic interpretation can be both theoretical discussion

and provide practical guidance. Based on this significance and focusing on the interrogative approach, this article adopts a descriptive-analytical approach emphasizing documentary studies, utilizing opinions from interpreters and historical lexicons in analyzing and text-mining this topic.

Discussion

The Quran can always create grounds for cultural development among various Arab or non-Arab communities; because the Holy Quran has gathered a collection of positive or negative actions and reactions from different communities regarding beliefs, values, norms, or traditions and has confirmed or rejected them. This culture persists in a society where people organize their speech or behavior according to the Quran. The goal of promoting Quranic culture is to institutionalize a proper policy for organizing people's material and spiritual life activities that leads to their evolution. Referring to the Quran reveals that public culture in it is a type of religious culture that introduces a collection of beliefs, values, norms, traditions, customs, and lifestyles of different communities; however, those which are approved by Islam are accepted while others are rejected.

Conclusion

Understanding the dominant culture presented in Quranic teachings necessitates dividing verses into two distinct sections: Meccan and Medinan. Opposition to forefathers and religious traditions, disobedience to truth, negligence, and lack of security are behavioral components of culture. Additionally, ingratitude, power-seeking, arrogance, violence against others, and intolerance towards opposing views are common features in the general ideological-cultural context of Meccan surahs.

بازنمایی مؤلفه‌های فرهنگ عمومی در سور مکی و مدنی^۱

نجمه کاظمی^۱ | سید مجید امامی^۲ | پروین بهارزاده^۳

۱. دانش آموخته دکتری، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران. رایانامه: r.kazemi502@gmail.com
۲. نویسنده مسئول، استادیار، گروه فرهنگ و دولت، دانشکده معارف اسلامی فرهنگ و ارتباطات، دانشگاه امام صادق(ع)، تهران، ایران. رایانامه: s.m.emamy@isu.ac.ir
۳. دانشیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران. رایانامه: bahar-p@alzahra.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۲۲</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۱۰/۱۰</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۱۴</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۷/۰۱</p> <p>کلیدواژه‌ها: فرهنگ عمومی، سور مکی، سور مدنی، دیار، قریه، بلده.</p>	<p>هدف: فرهنگ عمومی به عنوان پذیرفته‌های جمعی شیوع یافته، مهمترین سطح زندگی فرهنگی محسوب می‌شود. دلیل این ادعا، گستردگی و جامعیت و تنوع ابعاد زندگی در تاریخ و جغرافیاهای مختلف است. با در نظر گرفتن مفهومی عام و عینی از این مهم، قرآن در دو بافت مکی و مدنی توصیف‌گر فرهنگ به معنای مجموعه باورها، ارزش‌ها و رفتارهای پذیرفته‌شده در فضای جاهلیت و فرهنگ هدایت نبوی و مبین وجوه تفاوت آن‌هاست؛ زیرا تغییر و تحول جامعه و گذار آن از وضعیت جاهلیت به وضعیت مطلوب و هدایت‌محور، همواره دغدغه نظام تربیتی و فرهنگ حاکم بر قرآن بوده است. پژوهش حاضر در صدد است با هدف احصاء دلالت‌های فرهنگی در سور مکی و مدنی، به تبیین فرهنگ عمومی در قرآن کریم بپردازد.</p> <p>روش پژوهش: نظر به هدف و رویکرد نوشتار حاضر، روش منتخب در این پژوهش، روش توصیفی - تحلیلی با تکیه بر رویکرد استنتاجی شهید صدر بوده است.</p> <p>یافته‌ها: قرآن همواره می‌تواند زمینه فرهنگ‌سازی در میان اقوام مختلف عرب یا غیر عرب را داشته باشد؛ زیرا قرآن کریم مجموعه‌ای از کنش‌ها و واکنش‌های مثبت یا منفی اقوام مختلف در مورد باورها، ارزش‌ها و هنجارها و یا سنت‌ها را در خود جمع کرده و به تأیید یا رد آن‌ها پرداخته است. فرهنگ عمومی در قرآن، نوعی فرهنگ دینی است که مجموعه‌ای از باورها، ارزش‌ها، هنجارها، سنت‌ها، آداب و رسوم و سبک‌های زندگی اقوام مختلف را معرفی کرده است؛ ولی هر کدام از آن‌ها که مورد تأیید دین مبین اسلام بوده است، پذیرفته و بقیه را رد کرده است.</p> <p>نتیجه‌گیری: لازمه فهم فرهنگ حاکم و مطرح در آموزه‌های قرآنی، تقسیم آیات به دو بخش مجزای مکی و مدنی است که در دو بعد شناختی - فکری و رفتاری قابل تبیین و بررسی است.</p>

استناد: کاظمی، نجمه؛ امامی، سید مجید و بهارزاده، پروین (۱۴۰۳). بازنمایی مؤلفه‌های فرهنگ عمومی در سور مکی و مدنی. کتاب قیام، ۱۴ (۲)، پیاپی: ۳۱، ۲۳۱-۲۱۱.

DOI: <http://doi.org/10.30512/kq.2024.20627.3750>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه میبد.

۱. این مقاله برگرفته از رساله دکتری نجمه کاظمی با عنوان «تبیین نظام‌واره فرهنگ عمومی در قرآن کریم» است که با راهنمایی دکتر سید مجید امامی و دکتر پروین بهارزاده در دانشگاه الزهراء انجام پذیرفته است.

۱. طرح مسئله

فرهنگ عمومی حوزه‌ای از نظام فرهنگی جامعه است که پشتوانه آن اجبار قانونی و رسمی نیست، بلکه تداوم آن در گرو اجبار اجتماعی اعمال شده از سوی آحاد جامعه و تشکل‌ها و سازمان‌های غیردولتی (غیررسمی) است، برخلاف حوزه فرهنگ رسمی که در نهایت اجبار فیزیکی از آن حمایت می‌کند. حوزه فرهنگ عمومی عمدتاً بر پذیرش و اقبال استوار است. پایبندی به آن، مجازات به معنای حقوقی کلمه را در پی ندارد. حوزه‌ای از معانی و فرهنگ را که اجبار حکومتی از آن حمایت می‌کند، حوزه رسمی فرهنگی (نظام فرهنگی) و حوزه‌ای از معانی و فرهنگ را که اجبار اجتماعی (اجبار اعمال شده از سوی آحاد افراد) از آن حمایت می‌کند، حوزه عرفی فرهنگ نامیده می‌شود (رجب‌زاده، ۱۳۸۰، ص ۹).

فرهنگ عمومی به واسطه قید «عمومی» بدین معنا نیست که تمامی آحاد یک ملت صاحب ارزش‌های پذیرفته شده و ایمان هم‌سطح، عمومی و مشترک هستند؛ زیرا با دیدی واقع‌گرایانه به جامعه، متوجه خواهیم شد آنچه میان اقشار و طبقه‌های گوناگون جامعه ما مشترک است، رسوم، آداب، تشریفات و شعائر اجتماعی است نه ارزش‌ها (گوهری پور، ۱۳۹۲، ص ۷۰). باید در میان اقشار و طبقه‌های گوناگون، قشر و طبقه اجتماعی خاصی را جستجو کرد که پایبند، نگهبان و مؤمن به ارزش‌های قومی (به عنوان مثال، شیعی) باشد. باید به دنبال گروهی رفت که نه به سودمحوری افتاده باشد و نه آن‌چنان بی‌چیز که فقط برای زنده ماندن تلاش کند و قادر به شناسایی و پایبندی به ارزش‌ها نباشد (گوهری پور، ۱۳۹۲، ص ۸۰). در عصر حاضر، این طبقه، همان طبقه میانی است. اوست که نگهبان و نگهدارنده ارزش‌هاست. فرهنگ عمومی دربرگیرنده مجموعه‌ای از پاسخ‌هایی است که هر جامعه به مسائل گوناگون خود ارائه می‌دهد. به یک معنا، فرهنگ روزمره مردم در هر دوره‌ای در یک جامعه است؛ فرهنگی که نحوه زندگی فردی، اجتماعی، شغلی و نحوه شکل‌گیری کوچکترین جزء جامعه، یعنی خانواده‌ها را شامل می‌شود.

بی‌تردید، تأثیر قرآن کریم در جامعه اسلامی و در زندگی مسلمانان، به طور محسوسی مشاهده می‌شود. این تأثیرات در تار و پود زندگی و حتی در برنامه‌های اخروی افراد قابل لمس است و محتوا و الفاظ قرآن در بخش‌های مختلف فرهنگ به صورت عمیق و گسترده در زندگی مسلمانان حک شده است. محدوده فرهنگ در قرآن، محدود به اعراب دوره جاهلیت نمی‌شود؛ بلکه تنوعی از فرهنگ از دوره حضرت آدم (ع) تا دوره ظهور حضرت محمد (ص) به تصویر کشیده شده است. قرآن کریم، مشحون از دلالت‌های معنایی اثرگذار آموزشی - تربیتی (نساء: ۴/ ۵-۸)، مناسکی (بقره: ۲/ ۱۹۶)، روابط اجتماعی (حجرات: ۱۳/ ۴۹)، سیاسی (حج: ۲۲/ ۲۹-۲۶) بوده و به سنن و قوانین، معرفی دسته‌بندی‌ها و نحله‌های فکری در جامعه و شناساندن علل عظمت و انحطاط جوامع و فرهنگ ناظر به آن‌ها توجه کرده و با کنار نهادن و فاصله گرفتن از ویژگی‌های فرهنگی و گفتمان‌های دینی موجود و نیز، تبیین مقاومت‌ها در برابر تغییر فرهنگ، به تاریخ و وقایع فرهنگی و نیز تاریخی نگریسته و آن را توصیف کرده است (اعراف: ۷/ ۸۰-۸۴؛ بقره: ۲/ ۴۰-۴۴). از این رو، فرهنگ و تغییر آن در قرآن کریم، ارتباط مستقیمی با مسائل و چالش‌های تاریخی - سیاسی دارد و بدون بررسی و تتبع در تاریخ و تفاسیر با رویکردهای تاریخی، تربیتی و اجتماعی، کشف و دریافت فرهنگ قرآنی و مؤلفه‌های مستخرج از آن امکان‌پذیر نیست. به دلیل اهمیت این امر، مطالعه حاضر در صدد است با تکیه بر گزاره‌ها و دلالت‌های فرهنگی قرآن کریم در سور مدنی و مکی، به تبیین حوزه مفهومی فرهنگ عمومی در سور مکی و مدنی پردازد تا با قیاس دو نظام‌واره مکی و مدنی به تبیین مقوله فرهنگ عمومی هریک دست یابد.

۲. پیشینه پژوهش

مطالعات میان‌رشته‌ای از مباحث جدید در علم محسوب می‌شود. این رویکرد برآیند پیچیدگی مسائل و غیرخطی بودن روابط و مناسبات اجتماعی میان حوزه‌های مختلف معرفتی است که شناخت آن‌ها از طریق روش‌های تک‌رشته‌ای غیرممکن است (خورسندی طاسکوه، ۱۳۸۷، ص ۲۲). در حقیقت پیچیدگی مسائل و پدیده‌هاست که ضرورت بررسی میان‌رشته‌ای را آشکار می‌سازد. اگرچه هر مسئله‌ای نیاز به رویکرد میان‌رشته‌ای ندارد؛ با این وجود، متون و منابع مطالعاتی متعددی وجود دارند که درک جنبه‌های مختلف آن‌ها نیازمند مطالعه چندتباری یا چند رشته‌ای است. بر اساس نگاه حاضر، مطالعات متعددی در زمینه فرهنگ و قرآن به صورت مستقل از یکدیگر صورت گرفته است که هر یک با دغدغه‌های متفاوت از دیگری به سامان رسیده‌اند. از مطالعات مرتبط و دارای سنخیت و تناسب با موضوع مذکور می‌توان پژوهش‌های ارزشمند ذیل اشاره کرد:

پرهام روشنایی، نوید عمیدی مظاهری و سید مجید امامی (۱۳۹۷) در مقاله «الگوی جامع فرهنگ قرآنی و تبیین نقش آن در تغییرات فرهنگی جامعه اسلامی از منظر آیت‌الله خامنه‌ای (مدظله العالی)» به بررسی بیانات رهبری با روش تحلیل مضمون پرداخته و ضمن ارائه مدل جامعی از این الگو، دسته‌بندی مضامین مستخرج و همچنین، نتایج تحقیق را شرح داده‌اند.

علی رضازاده جویباری و فتح‌الله نجارزادگان (۱۳۹۷) در مقاله «راهبردها و روش‌های نهادینه‌سازی فرهنگ قرآن بر پایه گرایش فطری انسان به کمال و زیبایی» در صدد تدوین راهبردهای تربیتی با کشف روش‌های مناسب برای اجرای این راهبردها، جهان‌بینی، باورها و ارزش‌های قرآنی در مخاطبین قرآن بوده‌اند.

سید محسن میری (۱۳۹۳) در مقاله «منابع فرهنگ متعالی از منظر قرآن کریم» با هدف اصلاح فرهنگ موجود و تلاش برای ایجاد فرهنگ مطلوب، لازمه هرگونه برنامه تحول‌آفرین برای رشد بشر و از مهم‌ترین گام‌ها در به‌کارگیری منابع مناسب برای تأثیر در فرهنگ به شمار آورده است.

فتحیه فتحی‌زاده و نجمیه افشاری (۱۳۸۲) در مقاله «تشبیهات و تمثیلات قرآن در فرهنگ زمانه» با هدف تبیین ارتباط زبان قرآن (به زبان حجاز) و استفاده از تشبیهات و تمثیلات آن عصر و نیز، جامعیت کتاب الهی در همه ادوار، آراء مربوطه را بررسی کرده‌اند. کیخا و پودینه (۱۳۹۹) در کتاب «مفهوم‌شناسی فرهنگ در قرآن و بررسی آیات مربوط به فرهنگ» با هدف مفهوم‌شناسی فرهنگ در قرآن و بررسی آیات مربوط به فرهنگ از روش توصیفی-مروری بهره گرفته‌اند. بر اساس این پژوهش، اگر فرهنگ کشور از فرهنگ قرآن پیروی کند، مدینه فاضله پدیدار می‌شود و فضائل اخلاقی در آن رعایت می‌گردد و اگر تابع فرهنگ قرآن نباشد، بدعت‌ها و انحرافات به سراغ انسان می‌آید.

علی ذو علم (۱۳۹۲) در کتاب «فرهنگ معیار از منظر قرآن کریم» در چهار فصل به تبیین ارزش‌های فرهنگی در جامعه پرداخته است.

حسین فقیه (۱۳۹۱) در کتاب «قرآن و فرهنگ عصر نزول»، به یکی از چالشی‌ترین نقدهای مطرح‌شده از سوی مستشرقان در زمینه نحوه ارتباط قرآن با فرهنگ عصر نزول پرداخته و به ادعای آنان پیرامون شکل‌گیری متن قرآن پاسخ داده است.

محمدعلی رضایی اصفهانی (۱۳۷۷) در کتاب «قرآن و فرهنگ زمانه» با روش تحلیلی-توصیفی رابطه قرآن با فرهنگ آن زمان عرب را بررسی نموده و به دو مقوله اثرپذیری کامل قرآن کریم از فرهنگ عصر نزول و نیز، قبول عناصر مثبت فرهنگ و طرد عناصر منفی آن پرداخته است.

قدر جامع اینکه تحقیقات یادشده، متمرکز بر فرهنگ به معنا و تعریف عام با دغدغه سبک زندگی اسلامی بوده است و به بیان دیگر، مطالعات صورت گرفته، تأکید بر متأثرنشدن وحی از فرهنگ و رخدادهای جاهلی دارد. تاکنون پژوهشی ناظر بر مطالعات فرهنگی به معنای ارائه فرهنگ عمومی با رویکرد قرآنی در سور مکی و مدنی انجام نشده است.

۳. روش‌شناسی

قرآن کریم هسته مرکزی دین، به عنوان کتابی فرازمانی و فرامکانی دربردارنده اصول ثابت و شاکله اصلی دین و نقشه اصلی راه است و روایات نقش تطبیق، کشف مصداق، تفسیر، تأویل و... را ایفا می‌کند. لازم است با توجه به تفاوت لایه‌های معنایی و سیاقی سور قرآن، در ابتدا، سیاق متنی سور بررسی شود و در ادامه، محور اصلی آن تبیین گردد تا مفسر در فهم قرآن دچار کج‌فهمی نشود و به خلط باطن و ظاهر منجر نگردد. از این رو، پژوهشگران در مرحله اول، لایه نخست قرآن (ظاهر) را مورد بررسی قرار داده و در مرحله دوم بر اساس تدبر در آیات قرآن و منابع تفسیری و با تأکید بر بافت متنی قرآن، مفهوم و سیاق اصلی را محور تمرکز قرار داده‌اند. مسئله کنونی این پژوهش با رویکرد تفهیمی موضوعی محقق می‌شود؛ زیرا اساساً تطبیق آیات بر مفردات موجود یا حتی تفسیر قرآن به قرآن کار ساز نیست؛ بلکه تغییرات فرهنگی جوامع، مدل و ابعاد توصیفی و هنجاری آن محصول تفهیمی موضوعی است. تفسیر موضوعی و روش استنتاجی شهید صدر، تفسیر مسئله‌محور، جامع، اجتهادی و منتج به نظریه است. «المدرسة القرآنية» با هیچ‌یک از تفاسیر معتبره که تا امروز بوده‌اند و بعد از این پدید خواهند آمد، منافات ندارد. فهم مدلولات جزئی، به هر روش معتبری می‌تواند باشد؛ اما تفسیر موضوعی به نظر ایشان، تلاش برای کشف موضوعی از موضوعات زندگی، اعتقادی، اجتماعی و هستی‌شناسانه انسان است. در این صورت هدف مفسر، تحدید موقف نظری قرآن و استخراج تئوری آن در برابر نظریات دیگر است. شهید صدر روش تفسیر خود را موضوعی و توحیدی می‌خواند و «استنتاج از کتاب» را بهترین معادل آن برگرفته از تعبیر امیرالمؤمنین (ع) می‌داند^۱ (صدر، ۱۴۲۱، ص ۳۰). «استنتاج» به معنای ارائه پرسش‌های جدید به قرآن جهت اخذ پاسخ‌های مناسب از آن است.

در تفسیر موضوعی هدف مفسر گسترده‌تر از حد فهم آیه یا مفردات یک آیه است. در این تفسیر، مفسر در صدد است تا با توجه به فهم و مدلول یکایک آیات، نظریه قرآنی را درباره موضوعی از موضوعات مختلف به دست آورد یا دیدگاه قرآن را نسبت به موضوعی که خودش آن را مطرح کرده است، از مجموع آیات کشف کند یا به دلیل آنکه درباره آن موضوع، قرآن در ظاهر، عبارت‌ها و بیان‌های مختلفی ارائه داده است، مفسر میان آن‌ها جمع کند و نظریه‌ای منسجم از قرآن را به دست آورد. تفهیمی موضوعی هم می‌تواند بحث نظری باشد و هم جنبه راهگشایی برای عمل داشته باشد؛ همچنان‌که در زمینه یک نظریه نیز دیدگاه‌ها می‌تواند خارجی بوده یا جنبه ذهنی و ماورایی داشته یا حتی مفهومی و توصیفی باشد (ایازی، ۱۳۶۸، ص ۱۴۸). بر اساس این مهم و توجه و تمرکز بر رویکرد استنتاجی، رویکرد این مقاله توصیفی - تحلیلی با تأکید بر مطالعات اسنادی است و در تحلیل و متن‌کاوی این موضوع از آراء مفسران و کتب لغت و تاریخی استفاده شده است.

۱. «ذَلِكَ الْقُرْآنُ فَاسْتَنْطِقُوهُ وَ لَنْ يَنْطِقَ وَ لَكِنْ أُخْبِرْكُمْ عَنْهُ أَلَا إِنَّ فِيهِ عِلْمَ مَا يَأْتِي وَ الْحَدِيثَ عَنِ الْمَاضِي وَ دَوَاءَ دَائِكُمْ وَ نَظْمَ مَا بَيْنَكُمْ» (نهج البلاغه، خطبه ۱۸).

۴. واژه‌شناسی فرهنگ در قرآن

یکی از نمودهای فرهنگی قرآن، ارتباطات زبانی در قرآن کریم است که قاعده اساسی در تحلیل فرهنگ محسوب می‌شود؛ زیرا تغییرات زبانی تحت تأثیر پیدایش ابزارها، فنون، توسعه شهر و تداخل فرهنگ‌ها یا تحت تأثیر خرده فرهنگ‌های محلی و قومی و عوامل مختلف رخ می‌دهد. در زبان عامه و محاوره، گاهی کلمات در معنایی رواج پیدا می‌کنند که در واقع، عدول از معنای اصلی آن‌هاست. واژه «ثقافة» از ریشه (ث/ق/ف)، از جمله واژگان معادل مفهوم فرهنگ در حوزه خارج از قرآن است. آنچه در بیشتر لغت‌نامه‌های عرب از واژه ثقافة برداشت شده است، مفهوم «هوش و مهارت» است. این واژه تقریباً در همه فرهنگ‌نامه‌های عربی، به معنی راست و محکم، تیزهوشی و زیرکی در ادراک و فهم اشیاء، دست‌یافتن، پروردن و بارآوردن به کار رفته است. «ثقاف» به معنای استادکار در ساختن نیزه‌های خوب و محکم است و این مسئله نشان می‌دهد که این واژه در جایی به کار می‌رود که چیزی با دیدن دقیق و درست، قابل درک شود و بعدها، برای ادراک فکری و اندیشه نیز ثقافة به کار برده‌اند (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۳۵۷). به علاوه، برای این واژه، معانی چیره‌شدن در مهارت و دانش، مبارزه و خصومت‌کردن، آموختن دانش و فرهنگ، زیرکی در یادگرفتن و سرعت فهم، راست‌کردن اعوجاج و انحراف و مهارت‌یافتن بیان شده است (زمخشری، بی‌تا، ج ۳، ص ۲۰۸؛ حمیری، ۱۹۹۹، ج ۲، ص ۸۵۷؛ ازهری، ۱۴۳۲، ج ۹، ص ۸۱؛ صعیدی، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۱۴۷؛ مطرزی، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۱۸؛ فیومی، بی‌تا، ج ۲، ص ۸۲؛ فراهیدی، ۱۴۱۰، ج ۵، ص ۱۳۸؛ ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۹، ص ۱۹؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۳۵۷). بدین ترتیب، ثقف به معنی یافتن است و گاه به علم انبوه هم ثقافت گفته می‌شود که به معنای مجموعه یافته‌های انسان است (جعفری، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۴۷۹؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۷، ص ۴۳۱ و ج ۳، ص ۵۲؛ طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۹، ص ۳۹۱).

با توجه به ترجمه لغوی ثقافت می‌توان دریافت که ثقافت به معنای امروزی فرهنگ در فرهنگ‌نامه‌های عربی لحاظ نشده است و حتی در بخش‌های متعددی از قرآن، در معنایی غیر از مقوله فرهنگ به کار رفته است؛ مثلاً در آیه‌ای در مورد پیدا کردن افراد مشرک یا منافق که قابل دسترس نیستند، از این واژه استفاده شده است: ﴿وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ تَقْتُلُوهُمْ وَ اَخْرِجُوهُمْ مِنْ حَيْثُ اَخْرَجْتُمْهُمْ وَ الْفِتْنَةُ اَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ وَ لَا تَقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتَّى يَقَاتِلُوَكُمْ فِيهِ فَاِنْ قَاتَلُوَكُمْ فَاقْتُلُوهُمْ كَذَلِكَ جَزَاءُ الْكَافِرِينَ﴾ (بقره: ۱۹۱/۲).

طبق آراء مفسران و محققان، واژه ثقافت به معنای دستیابی و چیره‌شدن با آزمودگی است. لاجرم، باید یافتن در معنای «تَقْتُلُوهُمْ» همواره با معنای زبردستی و باهوشی لحاظ شود (طالقانی، ۱۳۶۲، ج ۲، صص ۸۳-۸۲؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۴، ص ۵۹). از آنجا که در زبان عربی مدرن، ثقافت به معنای فرهنگ آمده، وجه تسری‌یافتن فرهنگ در واژه ثقافت به این دلیل است که انسان پس از طی کردن مسیرهای بسیار در آزمایش مهارت‌ورزی، به معارف ثابت قوی دست می‌یابد که به آن فرهنگ گفته می‌شود. البته، این به معنای تغییرناپذیر بودن فرهنگ نیست، بلکه فرهنگ‌ها دارای ضعف‌ها و نقص‌هایی بوده‌اند که به مرور زمان مشخص می‌شود و فرهنگ ضعیف‌تر در فرهنگ قوی هضم می‌گردد.

با نگاهی به آیات دیگر که ریشه «ثقف» در آن بکار رفته، معنای یافت‌شدن در اجتماع، نمودارشدن در جامعه و متمرکزشدن افراد در جامعه لحاظ شده است (طالقانی، ۱۳۶۲، ج ۵، ص ۲۸۶) چنانکه در آیه ذیل آمده است: ﴿ضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذَّلَّةُ اِنَّ مَا تَقْتُلُوا اِلَّا بِحَبْلِ مِنَ اللّٰهِ وَ حَبْلٌ مِنَ النَّاسِ وَ باُوْ بِعَضْبٍ مِنَ اللّٰهِ وَ ضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الْمَسْكَنَةُ ذَلِكَ بِاَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللّٰهِ وَ يَقْتُلُونَ الْاَنْبِيَاءَ بِغَيْرِ حَقٍّ ذَلِكَ بِمَا عَصَوْا وَ كَانُوا يَعْتَدُونَ﴾ (آل عمران: ۱۱۲/۳)..

از این حیث می‌توان گفت، فرهنگ هم در اثر تشکیل جامعه و نمودارشدن اعمال و رفتار مردم در جامعه سرچشمه می‌گیرد و اینگونه واژه ثقافت با فرهنگ ارتباط پیدا می‌کند.

در چند آیه دیگر نیز، لفظ «ثقافت» به معنای برخورد کردن، پیروزی، درک کردن، دست یافتن سریع و به دست آوردن توأم با نیرو و قدرت بیان شده است:

- الف. ﴿... فَخَذُّوهُمْ وَ أَقْتُلُوهُمْ حَيْثُ تَفْتُمُوهُمْ وَ أُولَئِكَ كَمْ جَعَلْنَا لَكُمْ عَلَيْهِمْ سُلْطَانًا مُّبِينًا﴾ (نساء: ۹۱/۴)؛
 ب. ﴿فَإِمَّا تَنْفَرْتَهُمْ فِي الْحَرْبِ فَشَرِّدْ بِهِمْ مَنْ خَلَفَهُمْ لَعَلَّهُمْ يَدَّكَّرُونَ﴾ (انفال: ۵۷/۸)؛
 ج. ﴿مَلْعُونِينَ أَيْمًا تُنْفُوا أُخَذُوا وَ قُتِلُوا تَقْتِيلًا﴾ (احزاب: ۶۱/۳۳)؛
 د. ﴿إِنْ يَتَّقُواكُمْ يَكُونُوا لَكُمْ أَعْدَاءً...﴾ (ممتحنه: ۲/۶۰).

واژه «تقف» در هر چهار آیه به معنای دست یافتن به کار رفته است.

از این رو، فرهنگ به معنای عام در قرآن کریم، روندی اکتسابی است که به مرور زمان تبدیل به هنجار یا سنت قابل عمل می‌شود و به سختی تغییر می‌کند. با مروری بر سور بالا، افعالی از ریشه (ث/ق/ف) ذکر شده است که به معنی (یافتن) ترجمه شده و در نظر مفسران و پژوهشگران قرآنی به معنای یافتن توأم با آزمودگی و زبردستی معنا شده‌اند. به همین دلیل، رسوخ معنای فرهنگ در عبارت ثقافت را باید با نگاهی به تاریخ علم جو یا شد؛ زیرا فرهنگ نوعی علم است که به مرور زمان به دستورالعمل ثابت برای پیشبرد زندگی عموم مردم تبدیل شده است. البته، علم در اینجا به معنای دانش مطلق است و به علوم تجربی یا علوم تخصصی امروزی مرتبط نیست. بنابراین، ثقافت دانشی خاص است که در آغاز امر، علمی ویژه یک ملت محسوب می‌شود. به علاوه، در هر بخش از زبان و فرهنگ قرآنی که واژگان «علم، درایه، فقه، معرفت، علم و مهارت» آمده است، نمودهای فرهنگی مشاهده شده و آثار ادبی، شعری، هنری و موسیقی در این جامعه تجلی یافته است. در مقابل، در هر بخش از زبان و فرهنگ قرآنی که آثاری از بی‌سوادی، امی بودن، جهل و حماقت مشاهده شده است، با جامعه‌ای بی‌فرهنگ یا با سطح پایینی از اخلاقیات عمومی یا حداقل با فرهنگ تک‌بعدی مواجه بوده‌ایم. به عنوان نمونه، شعر و بلاغت به عنوان رکن مهم فرهنگ جامعه جاهلیت در قرآن کریم معرفی شده است (شعراء: ۲۶/۲۲۴-۲۲۷) یا فرهنگ جامعه «سبأ» فرهنگی غنی از نظر فرهنگ اقتصادی با رفاه عمومی و تولید فزاینده بوده است (نمل: ۲۷/۳۳).

۵. فرهنگ و تنوع فرهنگی در نظام‌واره قرآن

با توجه به اینکه انسان طبیعتاً موجودی فرهنگی است، نمی‌توان در فهم قرآن، این ویژگی را از نظر دور داشت. زندگی انسان از بدو پیدایش بر روی زمین و به تعبیری، از زمان آدم و حوا تا امروز و به تعبیر انسان‌شناسان طبیعی، از زمانی که انسان خردمند پا بر زمین گذاشت، همواره با فرهنگ عجین بوده است. بنابراین، در هر مطالعه‌ای درباره انسان، پیرامون موجودی فرهنگی بحث خواهیم کرد. با در نظر گرفتن اینکه قرآن برای انسان‌ها نازل شده است و خطاب‌های «یا ایها الناس» دارد، وجود دو گونه متفاوت از مفهوم فرهنگ منجر به این شده است که فرهنگی بودن طبیعت انسان به دو شکل فهم گردد: ۱. مسئله تنوع و گوناگونی فرهنگ ۲. مسئله فرهنگ به مثابه امری جمعی و اشتراکی، به عنوان یک ویژگی نوعی و جهانی برای کل نوع انسان.

زمانی که فرهنگ با موضوعات، مضاف‌الیه‌ها و صفت‌های مختلف مانند فرهنگ ایرانی، چینی، ژاپنی، غربی و آفریقایی مورد بحث قرار می‌گیرد، محور و مقصود این نوع نگرش، تنوع فرهنگی است. در این نگرش، به این موضوع توجه می‌شود که فرهنگ اقوام مختلفی که در دنیا زندگی می‌کنند، از حیث جغرافیا، دین و حیثیت‌های دیگر می‌تواند متفاوت و متنوع باشد. همه انسان‌اند و در این موضوع مشترک‌اند. همه فرهنگ دارند؛ اما فرهنگ‌هایشان متفاوت از هم است. بنابراین، در جنبه‌های مختلف فرهنگ مثل آداب و رسوم، پوشاک، خوراک، شیوه آموزش و پرورش، الگوهای اخلاقی و سایر ساحت‌های مختلف فرهنگ، بین اقوام و ملل مختلف،

تنوع مشاهده می‌شود. قرآن کریم این تنوع فرهنگی را هم به رسمیت می‌شناسد و هم بر اهمیت آن تأکید می‌کند. به همین جهت، قرآن کریم نه تنها با این تنوع فرهنگی مخالف نیست، بلکه آن را از آیات و نشانه‌های پروردگار به شمار می‌آورد (نک: روم: ۳۰/۳۰). در کنار این تنوع فرهنگی و فرهنگ‌هایی که با وصف‌ها یا مضاف‌الیه‌هایی معین، از همدیگر متمایز می‌شوند؛ با فرهنگ به مثابه یک امر نوعی و جهانی (آنچه به نوع انسان مربوط می‌شود، نه گروه خاصی از انسان‌ها) مواجه بوده‌ایم. انسان موجودی فرهنگی است. بنابراین، همه انسان‌هایی که روی زمین زندگی می‌کنند، از فرهنگ برخوردارند. حتی اگر فرهنگ‌های آنان با یکدیگر تفاوت داشته باشد. بنابراین، از یک سو شاهد وحدت بین همه آحادِ نوعِ انسان هستیم که فرهنگ‌مندبودن انسان است و در عین حال، با تنوع فرهنگی انسان‌های روی زمین مواجهیم. با در نظر گرفتن اینکه در قرآن، خطابِ خداوند به همه انسان‌های روی زمین است، این دوگانگی موجود در مسئله فرهنگ (تنوع و تکرار از یک سو و وحدت نوعی آن از سوی دیگر) می‌تواند اهمیت خیلی زیادی داشته باشد. در آیات مختلف قرآن کریم می‌توان فرهنگ و مفاهیم مرتبط بدان را به صورت مشخص درک کرد به گونه‌ای که نسبت بین اعتباریات و امر طبیعی را به بحث می‌گذارد. این آیات اختلاف رنگ‌ها و زبان انسان‌ها، اختلاف شعوب و قبایل را تبیین می‌نماید.

آیه ﴿وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ أَلْسِنَتِكُمْ وَأَلْوَانِكُمْ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّلْعَالَمِينَ﴾ (روم: ۳۰/۲۲)، اختلاف زبان‌ها و رنگ‌ها را نشانه‌هایی از پروردگار می‌داند. وقتی این امور را از آیات الهی و نشانه‌های پروردگار بدانیم، بدان معنا خواهد بود که این‌ها امری طبیعی هستند که محصول اعتبار انسان‌ها نیست؛ بلکه محصول خلقت و آفرینش الهی است. بنابراین، اختلاف رنگ‌ها و زبان‌ها و نفس زبان، به عنوان توانش نه کنش، امری الهی است. در آیات دیگری از قرآن کریم مانند ﴿الرَّحْمَنُ * عَلَّمَ الْقُرْآنَ * خَلَقَ الْإِنْسَانَ * عَلَّمَهُ الْبَيَانَ﴾ (رحمن: ۱/۵۵-۴) هم به این مسئله اشاره شده است.

اینکه چگونه مبنای زبان و بیان به خداوند متعال برمی‌گردد، ولی اختلاف و تنوع زبان‌ها که بر اساس آن، هر قومی برای خودش زبانی متمایز و جدا ایجاد می‌کند و آن را عامل متمایزکننده از اقوام دیگر به شمار می‌آورد، امری فرهنگی است و به حوزه اعتباریات برمی‌گردد با آنکه انسان‌ها هستند که زبان خود را از یکدیگر متمایز و ویژگی‌های زبانی برای خود به وجود می‌آورند؟! قرآن کریم پدیده‌های فرهنگی مثل زبان را از حیث بنیاد و ریشه، خلقت الهی به شمار می‌آورد؛ اما از حیث تحقق و اعتبار، اعتبار خود انسان‌ها هستند. بنابراین، توجه به دوگانگی این پدیده‌ها، یعنی فطری بودن از یک جنبه و اعتباری بودن از جنبه دیگر، از اهمیت بسیاری برخوردار است.

نمونه دیگر آیه ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ﴾ (حجرات: ۱۳/۴۹) است. این موضوع که انسان قادر است ملت‌سازی کند و قبائل را به وجود بیاورد، یک خلقت و جعل الهی است. خداوند چنین استعدادی در انسان‌ها قرار داده است که بتواند اعتبارات داشته باشد. این اعتبارها به انسان‌ها واگذار شده است؛ یعنی انسان ملت‌سازی و قبیله‌سازی می‌کند و بدین ترتیب، شعوب از همدیگر جدا می‌شوند. البته، شعوبی که قرآن درباره آن سخن می‌گوید، نمی‌تواند ناسیونالیسم به معنای مصطلح امروزی باشد؛ ولی در قرن‌های گذشته نیز، شعب و مجموعه‌های بزرگی از مردم وجود داشته است که خود را از یکدیگر متمایز می‌کردند. همان‌طور که این آیه بیان می‌دارد، قبایل و جدایی آن‌ها از یکدیگر، حاصل اعتبار انسان‌هاست؛ هرچند که می‌تواند مبدأ طبیعی هم داشته باشد که مبحث ژنتیک است و می‌تواند در شکل‌گیری شعوب و قبیله‌ها مؤثر باشد؛ اما ژنتیک جزئی از علت است نه علت تام. آیه ۲۲ سوره روم به این نکته اشاره دارد که اختلاف زبان‌ها و رنگ‌ها، یک آیت است؛ به این معنا که باید به این اختلاف‌ها به عنوان یک نشانه الهی بنگریم و در آن تدبّر کنیم. همان‌طور که آیات مختلف قرآن، ما را به تدبیر در آیات الهی دعوت می‌کنند، باید در این آیات هم که از جنس آیات تکوینی است، تأمل نمود. به عبارت امروزی،

اختلاف السنه و اختلاف الوان، به گونه‌ای بیانگر دانش‌های امروزی زبان‌شناسی و انسان‌شناسی است. آیه ۱۳ سوره حجرات بیان می‌دارد که بر مبنای تنوع شعوب و قبائل، به سمت تعارف و شناخت یکدیگر پیش برویم.

شناختن یکدیگر به معنای شناخت ملت‌ها و قبیله‌ها در حوزه انسان‌شناسی قرار می‌گیرد. بنابراین، آیاتی مانند آیه ۲۲ سوره روم و آیه ۱۳ سوره حجرات، ما را به سمت مطالعه فرهنگ‌های انسانی برای رسیدن به هدایت قرآنی پیش می‌راند و به این ترتیب، این آیات، نه تنها تنوع فرهنگ‌ها را به رسمیت می‌شناسد، بلکه از انسان‌ها دعوت به مطالعه و تدقیق در تنوع فرهنگ‌ها می‌کند. در بحث امر فرهنگی و امر طبیعی، به نظر می‌رسد، بازشناسی امور فرهنگی از امور طبیعی مهم است. لازم است توجه داشته باشیم که کدام امور طبیعی واقعی هستند و کدام امور، فرهنگی اعتباری. به همین ترتیب، تشخیص عناصر فرهنگی اشاعه‌یافته توسط فرهنگ‌های مسلط از امور طبیعی و فطری اهمیت زیادی دارد. در فرهنگ با پدیده‌هایی مواجه هستیم که یک وجه کهن و یک وجه مدرن دارند. برخی از امور از نظر ماهوی کهن‌اند، ولی مفهوم‌سازی آن در دوران مدرن انجام شده است. خود مفاهیم فرهنگ و هنر، یکی از آن‌هاست. در بین انسان‌های غارنشین هم با پدیده هنر، نقاشی و سازهای موسیقی مواجه هستیم، ولی رسیدن به مفهومی ساخت‌یافته مثل هنر، محصول دوره مدرن است. به عنوان نمونه، اگر در سیصد سال پیش، با مفهومی مثل «هنر» در زبان فارسی یا با کلمه «art» در زبان انگلیسی مواجه بودیم، نه مفهوم هنر و نه مفهوم art، ارتباطی با مفهوم امروزی هنر نداشت، بلکه مفهومی کاملاً متفاوت بود. به همین جهت، بحث از فرهنگ و عمومیت فرهنگ با عنوان فرهنگ عمومی محصول مفهوم‌سازی مدرن است. برای مثال، آداب و رسوم و اخلاق به عنوان قسمتی از فرهنگ، هزاران سال پیش هم وجود داشته است. بنابراین، ما با پدیده‌های پیچیده‌ای مواجه هستیم که مصداقاً اموری کهن محسوب می‌شوند، ولی مفهوم‌سازی آن‌ها در دوره مدرن و فعلی صورت گرفته است. دقیقاً به همین دلیل است که نه واژه «الثقافة» و نه هیچ واژه‌ای که معادل آن باشد، در قرآن کریم دیده نمی‌شود؛ چون اساساً چنین مفهوم‌سازی‌ای در صدها سال پیش انجام نشده است؛ ولی مصادیق «الثقافة» مثل اخلاق، آموزش و پرورش و تعلیم و تربیت در قرآن کریم وجود داشته است. این موارد، مصادیقی از مفهوم فرهنگ‌اند که پیش از مفهوم‌سازی فرهنگ وجود داشته است.

در ادامه به تفصیل از فرهنگ عمومی در جامعه‌های معرفی شده در سور مکی و مدنی سخن به میان آمده است.

۶. مؤلفه‌های فرهنگ عمومی در سور مکی

خصوصیات جامعه‌شناسی، مردم‌شناسی و ویژگی‌های فرهنگی، قدرت سیاسی و اقتصادی، علمی، اجتماعی، خانوادگی، ادبی و هنری در سور مکی متفاوت با سور مدنی است. جلوه‌هایی از فرهنگ عمومی در قرآن در سور مکی عبارتند از: تأثیر شهرنشینی یا روستائینشی در شکل‌گیری فرهنگ، فرهنگ زبانی، فرهنگ زایش و مرگ و ... با مطالعه هر یک از این جلوه‌ها، توجه انسان به تضاد میان فرهنگ و امور ضد عقلی و ضد علمی جلب می‌شود. به بیان دیگر، در هر جایی که گفتار یا رفتار مردم از روی عقل یا علم بود، فرهنگ مطرح بوده و فرهنگ دینی نیز مورد پذیرش قرار می‌گرفت.

در مقابل، در هر بخش از قرآن که گفتار یا رفتار مردم بر بی‌عقلی یا بی‌علمی استوار بود، بی‌فرهنگی یا امور ضد فرهنگی یا فرهنگ‌های جاهلانه، بی‌دینی، رفتارهای غیرعلمی در آن جوامع موج می‌زند. در این رابطه، برخی از فرهنگ‌ها را می‌توان بر اساس معماری شهری یا روستایی یا افراد هم‌قرن یا یک امپراتوری شناسایی یا مقایسه کرد. تنوع در معماری شهری یا روستایی که در هر بخش از قرآن ارائه شده است، نشان از فرهنگ‌های متنوعی دارد که مردم آن شهر و روستا دارند. بی‌گمان، انواع مختلفی از معماری شهری و روستایی همانند قریه، دیار، مدینه و نوع جمع‌آوری مردم در قالب امت و قرن در آیات مکی و مدنی به صورت متفاوت بیان شده است و این تفاوت، تنوع در فرهنگ را نیز به ارمان می‌آورد.

۶-۱. مؤلفه‌های رفتاری- عملی در سور مکی

روشن است که واژه‌ها به غیر از شکل لفظی و صرفی خود، هر کدام نمایانگر معنا و مفهوم خاصی است. دنبال کردن واژه «قریه» و اوصاف قریه‌نشینان در سور مکی می‌تواند از فرهنگ عمومی مکه پرده بردارد.

«قریه» در زبان عبری به معنای دهکده، روستا و شهرک بیان شده است. واژه عبری مطابق با واژه سریانی به معنای شهرک و روستاست و واژه عربی «قریه» برگرفته از این واژه سریانی است (جفری، ۱۳۸۵، ص ۳۴۳). همچنین، قریه در آیه ذیل به معنی شهر و آبادی‌های اطراف بیان شده است که به‌طور ویژه به مصر اختصاص دارد: ﴿وَسَأَلِ الْقَرْيَةَ الَّتِي كُنَّا فِيهَا وَالْعَيْرَ الَّتِي أَقْبَلْنَا فِيهَا وَإِنَّا لَصَادِقُونَ﴾ (یوسف: ۸۲/۱۲). بنابراین، قریه در سور مکی نمایی از معماری شهری است و با معنای امروزی آن (روستا) تمایز دارد. در واقع، کاهش معنایی در واژه قریه به چشم می‌خورد که از معنای «شهر» به معنای «روستا» کاهش یافته است. بر این اساس، مناطق شهری برای خود هنجارها، ارزش‌ها و سنت‌های ویژه‌ای در قرآن دارند که با هنجارهای امروز شهری متفاوت است. یکی از ویژگی‌های فرهنگی قریه‌نشینان این است که ظهور پیامبران و ادیان در آنجا بوده است. قریه مکانی است که می‌تواند با استفاده از دستور ادیان تبدیل به جامعه آرمانی و هدفمند شود؛ اما مردم قریه پیرو دستورات الهی یا حکومت دینی نیستند و این مانع از شکل‌گیری جامعه بر مبنای فرهنگ دینی می‌گردد: ﴿وَإِذْ قِيلَ لَهُمْ اسْكُنُوا هَذِهِ الْقَرْيَةَ وَكُلُوا مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ وَ قُولُوا حِطَّةٌ وَ ادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا نَغْفِرْ لَكُمْ خَطِيئَاتِكُمْ سَنَزِيدُ الْمُحْسِنِينَ﴾ (اعراف: ۱۶۱/۷).

در همین راستا، در قالب‌های متنوع و گوناگون به تبیین ویژگی‌های اخلاقی و رفتاری قریه‌نشینان اشاره داشته است. در بخشی از آیات به نافرمانی افراد جامعه قریه اشاره شده است: ﴿وَ كَمْ مِنْ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا فَجَاءَهَا بَأْسُنَا بَيَاتًا أَوْ هُمْ قَائِلُونَ﴾ (اعراف: ۴/۷). در قسمت دیگری از همین سوره، به جامعه‌ای اشاره دارد که مردمش در سختی و رنج هستند: ﴿وَ مَا أَرْسَلْنَا فِي قَرْيَةٍ مِنْ نَبِيٍّ إِلَّا أَخَذْنَا أَهْلَهَا بِالْبَأْسَاءِ وَ الصَّرَاءِ لَعَلَّهُمْ يَضَّرَّعُونَ﴾ (اعراف: ۹۴/۷). جامعه بنی اسرائیل با مخالفت در مقابل سنت‌های دینی، نعمت را از خود محروم می‌کردند: ﴿وَ سَأَلُهُمْ عَنِ الْقَرْيَةِ الَّتِي كَانَتْ حَاضِرَةَ الْبَحْرِ إِذْ يَعْدُونَ فِي السَّبْتِ إِذْ تَأْتِيهِمْ حِثَانُهُمْ يَوْمَ سَبْتِهِمْ شُرَعًا وَ يَوْمَ لَا يَسْتَوُونَ لَا تَأْتِيهِمْ كَذَلِكَ يَبْلُغُهُمْ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ﴾ (اعراف: ۱۶۳/۷). در تأکید بیشتر، قریه‌نشینان در مکه شهروندانی نابهنجار بودند. تنها قومی که از فرهنگ دینی تبعیت می‌کردند، جامعه حضرت یونس (ع) بوده است: ﴿فَلَوْ لَا كَانَتْ قَرْيَةٌ آمَنَتْ فَنَفَعَهَا إِيمَانُهَا إِلَّا قَوْمَ يُونُسَ لَمَّا آمَنُوا كَشَفْنَا عَنْهُمْ عَذَابَ الْخُرْزِيِّ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَ مَتَّعْنَاهُمْ إِلَى حِينٍ﴾ (یونس: ۹۸/۱۰).

قریه‌نشینان مکه فرهنگی متکبرانه و خشونت‌آمیز داشته‌اند و اقوامی که در آنجا زندگی می‌کردند، دارای روحیه استبداد و خودرایی بودند. از این رو، برای آن اقوام همواره مهلتی معین بود که دست از افکار انحرافی و فرهنگ متکبرانه خود بردارند؛ اما آن‌ها دست از فرهنگ بی‌دینی و ارزش‌های جاهلانه خود بر نمی‌داشتند: ﴿وَ مَا أَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ إِلَّا وَ لَهَا كِتَابٌ مَعْلُومٌ﴾ (حجر: ۴/۱۵). بر این اساس، سرانجام افرادی که در مسیر فرهنگ عقلانی پیش نروند، محتوم به مرگ هستند: ﴿وَ إِنِّ مِنْ قَرْيَةٍ إِلَّا نَحْنُ مُهْلِكُوهَا قَبْلَ يَوْمِ الْقِيَامَةِ أَوْ مُعَذِّبُوهَا عَذَابًا شَدِيدًا كَانَ ذَلِكَ فِي الْكِتَابِ مَسْطُورًا﴾ (اسراء: ۵۸/۱۷)، زیرا قلب آن‌ها مهر شده است و هیچ فرهنگ عقلایی را نمی‌پذیرند. در واقع، بازنبودن راه قلب آن‌ها و عدم درک واقعیات سبب می‌شود که رفته‌رفته از انجام کار عقلانی دست بکشند و به کار غیرعقلانی دست بزنند: ﴿تِلْكَ الْقَرْيُ نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ أَنْبَاءِهَا وَ لَقَدْ جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَمَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوا بِمَا كَذَّبُوا مِنْ قَبْلُ كَذَلِكَ يَطْبَعُ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِ الْكَافِرِينَ﴾ (اعراف: ۱۰۱/۷).

فرهنگ اتراف، یکی دیگر از شاخصه‌های فرهنگ عمومی قریه‌نشینان است. اتراف، فرهنگی غیرعقلانی و غیرعلمی به شمار می‌رود: ﴿وَ إِذَا أَرَدْنَا أَنْ نُهْلِكَ قَرْيَةً أَمَرْنَا مُتْرَفِيهَا فَفَسَقُوا فِيهَا فَحَقَّ عَلَيْهَا الْقَوْلُ فَدَمَّرْنَاهَا تَدْمِيرًا﴾ (اسراء: ۱۶/۱۷). «اتراف» از ماده تَرَف به معنی تنعم است و مترف به کسی می‌گویند که فزونی نعمت او را غافل و مغرور کرده و به طغیان واداشته است (ابن

منظور، ۱۴۱۴، ج ۹، ص ۱۷). قرآن کریم این کلمه را درباره کسانی به کار می‌برد که بر اثر داشتن ثروت زیاد، در لذتها و خوشگذرانی‌ها فرو رفته‌اند و به جای شکرگذاری و استفاده صحیح از نعمت‌ها، راه سرکشی و ناسپاسی را پیشه کرده‌اند. آیه ﴿وَمَا أَرْسَلْنَا فِي قَرْيَةٍ مِّنْ نَّذِيرٍ إِلَّا قَالَ مُتْرَفُوهَا إِنَّا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ﴾ (سبأ: ۳۴/۳۴) به فرهنگ اتراف و بی‌خردی مردم آن قریه اشاره دارد. در این آیه، رابطه اتراف و بی‌خردی وجود دارد؛ زیرا افراط در هر کاری به ویژه در امور اقتصادی، بر بی‌عقلی و رفتار غیرمسئولانه و غیرعلمی استوار است و ناامنی، هلاکت در پی دارد. «مترفین» با تکیه به اموال و اولاد (ثروت و قدرت) جامعه بشری را به فساد کشانده و در مقابل پیامبران می‌ایستادند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۶، ص ۵۷۸). به همین دلیل، قرآن این نافرمانی و جهل جامعه مکی را در ذیل قاعده «تعم زدگی» بیان کرده است.

۶-۲. مؤلفه‌های فکری - فرهنگی در سور مکی

نمونه‌ای دیگر از فرهنگ قریه‌نشینی که امری درونی و بنیادی است و با گزاره‌های رفتاری آنان متفاوت بوده است، ناسپاسی در برابر نعمت‌های الهی می‌باشد. نداشتن فرهنگ شکرگزاری سبب می‌شود که نعمت‌ها کم شده و امنیت و غذا برای مردم تأمین نشود. رابطه شکرگزاری و کمبود غذا و امنیت این است که مردمی که شکرگزار نباشند، دست به اسراف و اتراف خواهند زد و زمینه‌های غذایی را از بین می‌برند و بالتبع، دسترسی همه مردم به غذا کم خواهد شد و جامعه‌ای که غذا نداشته باشد، نیرویی برای دفاع از خود نخواهد داشت و در نتیجه، طعمه دشمنان و بیگانگان خواهد شد: ﴿وَصَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا قَرْيَةً كَانَتْ آمِنَةً مُّطْمَئِنَّةً يَأْتِيهَا رِزْقُهَا رَغَدًا مِنْ كُلِّ مَكَانٍ فَكَفَرَتْ بِأَنْعَمِ اللَّهِ فَأَذَاقَهَا اللَّهُ لِيَاسَ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ﴾ (نحل: ۱۱۲/۱۱۲).

خداوند در برخی آیات قرآن، به شهرهایی اشاره دارد که فرهنگ غیرعقلانی و غیرعلمی داشته و نبود امنیت در آنجا شاخص است: ﴿وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَىٰ آمَنُوا وَ اتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِنَ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ وَ لَكِن كَذَّبُوا فَأَخَذْنَاهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ﴾ (اعراف: ۹۶/۷)؛ دلیل امنیت نداشتن ساکنان شهرها این است که ایمان ندارند: ﴿أَفَأَمِنَ أَهْلُ الْقُرَىٰ أَنْ يَأْتِيَهُمْ بَأْسُنَا بَيَاتًا وَ هُمْ نَائِمُونَ﴾ (اعراف: ۹۷/۷). امنیت رابطه مستقیمی با نبود فرهنگ منطقی دارد و در بخش‌های مختلفی از قرآن، ایمان به معنای داشتن علم و معرفت است؛ زیرا تا مردم از فرهنگ ایمانی یا علمی یا عقلی بهره‌مند نباشند، امنیت جانی و مالی نخواهند داشت: ﴿أَوْ أَمِنَ أَهْلُ الْقُرَىٰ أَنْ يَأْتِيَهُمْ بَأْسُنَا ضُحًى وَ هُمْ يَلْعَبُونَ﴾ (اعراف: ۹۸/۷).

در واقع، ساکنان قریه چون دارای فرهنگ عقلانی نیستند، پایداری به ارزش‌ها ندارند و دارای فرهنگ احترام و تواضع به دیگران نیستند. از این رو، کسانی که اهل سجده هستند، روحیه فروتنی و فرهنگ بزرگواری در میان آن‌ها وجود دارد و هر اندازه، فرهنگ فروتنی در جامعه‌ای حاکم باشد، افزایش نعمت بیشتر خواهد شد. بنابراین، فرهنگ عمومی شهری که در قرآن ارائه شده است، فرهنگ موردپسند قرآن است و سرنوشت هر جامعه‌ای از آن پیروی نکند، نابودی است و جوامعی که پیرو فرهنگ قرآن هستند، در آسایش و پابرجا زندگی می‌کنند و البته، فرهنگ قرآنی چیزی جز فرهنگ عقلانی نیست. بر این اساس، مردمی که بر فرهنگ عقلانی استوار هستند، با علم و درایتی که دارند، در پی اصلاح هنجارها و ارزش‌های نادرست هستند و چنین شهرهایی نابود نمی‌شوند: ﴿وَ مَا كَانَ رَبُّكَ لِیَهْلِكَ الْقُرَىٰ بِظُلْمٍ وَ أَهْلِهَا مُصْلِحُونَ﴾ (هود: ۱۱۷/۱۱).

ناهنجار عمومی دیگر قریه‌نشینان که ریشه در نوع فکر و بینش آنان داشته، نداشتن فرهنگ مهمان‌نوازی است: ﴿فَأَنظَلْنَا حَتَّىٰ إِذَا آتَىٰ أَهْلَ قَرْيَةٍ اسْتَطْعَمَا أَهْلُهَا فَأَبَوْا أَنْ يُصَيِّفُوهُمَا ...﴾ (کهف: ۷۷/۱۸). در هر صورت، قریه‌نشینان فرهنگ دینی یا ایمانی را نمی‌پذیرند؛ حتی اگر عذاب‌های گذشتگان به آن‌ها یادآوری شود، باز هم فرهنگ دینی را قبول نمی‌کنند: ﴿مَا آمَنَتْ قَبْلَهُمْ مِنْ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا أَهْلَهُمْ يُؤْمِنُونَ﴾ (انبیاء: ۶/۲۱).

در آیاتی بر فرهنگ ستمگری قریه‌نشینان تأکید دارد: ﴿وَكَمْ قَصَمْنَا مِنْ قَرْيَةٍ كَانَتْ ظَالِمَةً وَأَنْشَأْنَا بَعْدَهَا قَوْمًا آخَرِينَ﴾ (انبیاء: ۱۱/۲۱). قدرت سیاسی و اقتصادی در جامعه قریه‌نشینان بسیار مشخص است؛ اما از لحاظ فرهنگی سطح پایینی دارند و به سنت‌های انسانی و دینی پایبند نیستند. از این رو، ظلم کردن برای آن‌ها امری طبیعی محسوب می‌شود. از همین روی، قرآن کریم نفرموده است: «حرام علی من اهلکناه»؛ زیرا فساد فرد، بالطبع، به فساد جامعه سرایت می‌کند و به طغیان جامعه منتهی می‌شود و آنگاه، دیگر عذاب بر آنان حتمی شده و همه هلاک می‌گردند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۴، ص ۴۵۸). ملوک به عنوان سردمداران و راهبران جامعه قریه، در صدد ظلم و ستم و ایجاد زمینه فساد اخلاقی و رفتاری در قریه هستند: ﴿قَالَتْ إِنَّ الْمُلُوكَ إِذَا دَخَلُوا قَرْيَةً أَفْسَدُوهَا وَجَعَلُوا أَعْرََّةَ أَهْلِهَا أَذِلَّةً وَكَذَلِكَ يَفْعَلُونَ﴾ (نمل: ۲۷/۳۴). بنابراین، قریه‌نشینان ارزش‌های انسانی را زیر سؤال می‌برند و در مسیر عدالت و نیک‌فرجامی نیستند: ﴿وَكَمْ قَصَمْنَا مِنْ قَرْيَةٍ كَانَتْ ظَالِمَةً وَأَنْشَأْنَا بَعْدَهَا قَوْمًا آخَرِينَ﴾ (انبیاء: ۱۱/۲۱).

یکی دیگر از فرهنگ‌های قریه‌نشین، انجام امور پلید جنسی همانند همجنس‌بازی است: ﴿وَلَوْطَا اتَيْنَاهُ حُكْمًا وَعِلْمًا وَنَجَّيْنَاهُ مِنَ الْقَرْيَةِ الَّتِي كَانَتْ تَعْمَلُ الْخَبَائِثَ إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمَ سَوْءٍ فَاسِقِينَ﴾ (انبیاء: ۷۴/۲۱).

«قریه» مکانی است که مردمانش دارای روحیه شرور هستند و هشدار زیادی نیاز دارند تا به روحیه انسانی دست پیدا کنند؛ زیرا عقل خود را به کار نمی‌گیرند و از رسوم خرافی و جاهلی پیروی می‌کنند. در واقع، اشاره به واژه «مدائن» در برخی آیات سور مکی نشان می‌دهد که گستره شهرها نامحدود و در قالب یک امپراطوری پیوسته بودند. بر این اساس، نداشتن روحیه پذیرا در پذیرش هنجارهای ایمانی را می‌توان از دیگر ویژگی‌های عمومی فرهنگی قریه‌نشینان به شمار آورد. آیه ﴿قَالُوا أُرْجِهْ وَ أَخَاهُ وَ أُرْسِلْ فِي الْمَدَائِنِ حَاشِرِينَ﴾ (اعراف: ۱۱۱/۷) نیز دال بر فرهنگ کلان‌شهری است و در بیشتر کلان‌شهرهایی که قرآن معرفی می‌کند، قابلیت و توان فساد، تباهی و ظلم بسیار بالاست. نمونه‌ای از این امپراطوری، حکومت فرعون است که بر فرهنگ بی‌دینی استوار بوده است: ﴿فَأَرْسَلَ فِرْعَوْنُ فِي الْمَدَائِنِ حَاشِرِينَ﴾ (شعراء: ۵۳/۲۶).

از دیگر واژگانی که می‌تواند فرهنگ عمومی مکه را بازنماید، واژه «دیار» است. این واژه از ریشه (د/و/ر) به معنی خانه، شهر یا حتی بیابان است (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۴، ص ۲۹۵). در معنای خاص، به خانه یا شهری اطلاق می‌شود که دور آن دیوار یا حصاری دایره‌وار کشیده شده است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۳۲۱). این واژه در آیات قرآن نیز چندین بار به کار رفته است و در همه آن‌ها به معنای سرزمین بزرگ و گسترده است. دیار در سور مکی، به معنای خانه و کاشانه آمده و از آنجا که نابودی خانه‌ها در این آیات گوشزد شده است، پس، ستمکاری در فرهنگ آن‌ها جریان داشته است: ﴿وَ أَخَذَ الَّذِينَ ظَلَمُوا الصَّيْحَةَ فَأَصْبَحُوا فِي دِيَارِهِمْ جَاثِمِينَ﴾ (هود: ۶۷/۱۱).

۷. مؤلفه‌های فرهنگ عمومی در سور مدنی

فرهنگ عمومی در سور مدنی شامل فرهنگ عمومی قریه‌نشینان، ارتباطات فرهنگی در میان مردم هم‌قرن، فرهنگ نگارش، فرهنگ زندگی در دیار و بلد است. خصوصیات فرهنگی غالب در سور مدنی، بر پایه نفی فرهنگ غیردینی و پیشرفت فرهنگ عقلانی استوار است؛ امری که در شرایط فرهنگی سور مکی کمتر می‌توان آن را دید. ارزش‌ها، هنجارها و سنت‌ها تا آنجا که ظرفیت و قابلیت آن وجود دارد، رنگ سازش به خود گرفته است. گرچه نباید از این امر غفلت ورزید که حالت جنگ و نزاع و گزینه‌های نظامی نیز در مدینه بوده است؛ اما رویکردهای فرهنگی در جلب افراد به اسلام بر سایر گزینه‌ها غلبه دارد.

۷-۱. مؤلفه‌های رفتاری - عملی در سور مدنی

واژه «مدینه» در فرهنگنامه‌های عربی به معنای رفاه، آسایش و آبادانی آمده است. مدینه به معنای شهر بر وزن (فَعِیلة) از (مَدَن) به معنای ساکن و ماندگار شدن گرفته شده و جمع آن را مُدُن و مدائن است (جفری، ۱۳۸۶، ص ۳۷۵). به علاوه، می‌توان ریشه آن را از «دان» به معنای دارا و مالک بودن دانست (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۷، صص ۲۸۸-۲۸۹). این واژه از ریشه‌ای که با (دان) خویشاوند بوده، گرفته شده است؛ اما ساخت واژه به هیچ‌وجه عربی نیست و مانند واژه عبری از واژه آرامی در سریانی گرفته شده است. در آرامی

در درجه اول به معنای ایالت است و سپس، به معنای شهر و در سریانی به معنای شهر است. این واژه از زبان آرامی وارد زبان فارسی میانه شده است و در این زبان، به معنای شهر بزرگ دارای برج و بارو به کار رفته است (جفری، ۱۳۸۶، ص ۳۷۶). مدینه و مشتقات آن همانند مدائن و مدین، نمود فرهنگ شهرنشینی و آبادانی در قرآن است؛ اگرچه این واژه بیشتر بر تمدن اطلاق می‌شود؛ اما از آنجا که تمدن همان شکل مادی فرهنگ است؛ در نتیجه، هر کجا که تمدنی باشد، پستوانه فرهنگی در آنجا به چشم می‌خورد و اساس هر تمدنی را پایه‌های فرهنگی آن تشکیل می‌دهد. میان واژه تمدن و فرهنگ تمایز است، تمدن همان جلوه مادی فرهنگ است. از این رو می‌توان انتظار داشت، فرهنگ همراه با تمدن مورد توجه قرآن کریم بوده است. به عنوان نمونه، یثرب در دوره پیامبر (ص) به جهت آبادانی و سیطره فرهنگی جدید اسلام، مدینه نام گرفته است. مدینه شهری است که در آن تمدن به چشم می‌خورد و هر کجا که تمدن و آبادانی باشد، فرهنگی پیشرفته دارد که در آن ارزش و هنجارهای خاص وجود دارد و این ارزشها زیربنا و اساس آن فرهنگ را تشکیل می‌دهند.

فرهنگ عمومی و قابل تأمل دیارنشینان، اشتغال به جهاد و فداکاری در راه خدا بود. این فداکاری توسط مؤمنان مکه انجام شده بود که چاره‌ای جز کوچ اجباری نداشتند: ﴿... فَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَ أخرجُوا مِنْ ديارِهِمْ وَ أودوا فِي سبيلِي وَ قاتلوا وَ قُتلوا لا كُفْرًا عَنْهُمْ سِياتِهِمْ وَ لا ذُخْلَتَهُمْ جَنَاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الأنهارُ ثواباً مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَ اللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الثَّوابِ﴾ (آل عمران: ۱۹۵/۳). در آیات مختلفی از سوره حشر به عنوان سوره مدنی، به بیرون راندن دشمنان از زیستگاه خود، در صورت عدم پابندی به تعهداتش اشاره دارد: ﴿هُوَ الَّذِي أَخْرَجَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مِنْ ديارِهِمْ لِأَوَّلِ الْحَشْرِ...﴾ (حشر: ۵۹/۲). در صورتی که آیه ﴿لِلْفُقَرَاءِ الْمُهَاجِرِينَ الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ ديارِهِمْ وَ أَمْوالِهِمْ يَتَّبِعُونَ فَضلاً مِنَ اللَّهِ وَ رِضواناً وَ يُنصُرُونَ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ أُولَئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ﴾ (حشر: ۵۹/۸) به اخراج مؤمنان از دیارشان اشاره دارد. بر این اساس، در این آیه به دو فرهنگ مختلف دیارنشینانی اشاره دارد که از سرزمین خود اخراج شده‌اند؛ اما فرهنگ یهودیان بر خیانت و فرهنگ مؤمنان بر فداکاری استوار است. دیار در این آیه، به محل سکونت و سرزمین یهودیان اشاره دارد: ﴿وَ أَوْرتُكُمْ أَرْضَهُمْ وَ ديارَهُمْ وَ أَمْوالَهُمْ وَ أَرْضاً لَمْ تَطَّوْها...﴾ (احزاب: ۳۳/۲۷). بنابراین، با مطالعه معنای دیار در آیات مدنی دریافته شد که معنای واژه «دیار» دارای بار منفی و مثبت است و این بار معنایی، به جهت فرهنگ مردمی است که در آن دیار زندگی می‌کنند. برای نمونه، فرهنگ یهودیان همواره بر خیانت، فرهنگ مؤمنان بر فداکاری و ایثار و فرهنگ مشرکان بر ظلم استوار بوده است.

فرهنگ عمومی دیگری که در قریه‌نشینان مرسوم نبوده است و خداوند آن را در قرآن تأسیس و تعریف کرد، تقسیم اموال فیء و درآمدی است که از راه غیر جنگ به دست می‌آید. سهام‌داران این اموال مطابق آیه ﴿ما آفَاءَ اللَّهِ عَلَى رَسُولِهِ مِنْ أَهْلِ الْقُرَى فَلِلَّهِ وَ لِلرَّسُولِ وَ لِذِي الْقُرْبَى وَ الْيتامى وَ الْمَساكينِ وَ ابْنِ السَّبيلِ كى لا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْأَغْنِياءِ مِنْكُمْ...﴾ (حشر: ۵۹/۷) عبارتند از: ۱. خداوند، ۲. پیامبر (ص)، ۳. اهل بیت رسول و خویشاوندان نزدیک، ۴. یتیمان، ۴. فقراء و ۵. در ماندگان (ورشکستگان مالی). به علاوه، فسق و گناه هم در جوامعی با فرهنگ جاهلی و پرورش افکار حماقت، بیشتر به چشم می‌خورد و بیشتر گناهان و فسق و فجور از انحرافات فرهنگی ناشی می‌شود: ﴿إنا مُنزلونَ عَلَى أَهْلِ هذِهِ الْقَرْيَةِ رِجْزاً مِنَ السَّمَاءِ بِما كانوا يَفْسُقُونَ﴾ (عنكبوت: ۲۹/۳۴). از نشانه‌های اقوام بی‌فرهنگ آن است که ثروت‌های عمومی تنها در دست صاحبان زر و زور دست به دست می‌شود. نابودی قریه‌نشینان با وجود قدرت سیاسی، بیشتر نشان از این امر دارد که قدرت فرهنگی بر قدرت سیاسی برتری دارد و چه بسا، جوامع با قدرت استبدادی و قدرت سیاسی، بیشتر با نداشتن فرهنگ عقلانی دچار نیستی شدند: ﴿وَ كائِنْ مِنْ قَرْيَةٍ هى أَشَدُّ قُوَّةً مِنْ قَرْيَتِكَ الَّتِي أَخْرَجْتِكَ أَهْلُكُنَّاهُمْ فَلا ناصِرَ لَهُمْ﴾ (محمد: ۴۷/۱۳).

۷-۲. مؤلفه‌های فکری - فرهنگی در سور مدنی

فرهنگ عمومی که در میان دیارنشینان مدینه بسیار ملموس و محسوس است، فرهنگ شکرگزاری است که باید به آن تمسک جویند. فرهنگی که کمتر در میان قریه‌نشینان مکی دیده می‌شود: ﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَهُمْ أُلُوفٌ حَذَرَ الْمَوْتِ فَقَالَ لَهُمُ اللَّهُ مُوتُوا ثُمَّ أَحْيَاهُمْ إِنَّ اللَّهَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَشْكُرُونَ﴾ (بقره: ۲/۲۴۳). مطالعه فرهنگ قریه‌نشینان در سور مدنی نشان می‌دهد که قومی با جمعیت بسیار در کنار و همراه یکدیگر زندگی می‌کنند و «قرین و همراه» همدیگرند. برخلاف فرهنگ عمومی مکی که ویژگی اکثر مردم ستمکاری، کفر یا فسق است و اهالی آن‌ها کمتر فرهنگ شکرگزاری دارند و از فرهنگ دینی پیروی نمی‌کنند، شاخصه مهم فرهنگ عمومی مردم در سور مدنی داشتن روحیه شکرگزاری است.

«بلد» به سرزمین، کشور و ناحیه گفته می‌شود. ناحیه‌ای که در آن مردم ساکن شوند. نولدکه^۱ پی برده است که بلد به مفهوم جایی است که آدمی در آن سکنی دارد. بلد در زبان سامی از واژه لاتینی Palatium، معادل یونانی گرفته شده است. فرانکل و فولرس^۲ آن را پذیرفته‌اند. ممکن است زمان وام‌گیری واژه به دوره اشغال نظامی عربستان شمالی از سوی رومیان بازگردد (جفری، ۱۳۸۶، ص ۱۴۶). جمع بلد، بلاد است و به معنای سرزمین محدود و متأثر از اقامت ساکنان خود است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۱۴۲). به طور معمول در قرآن کریم، بلد به سرزمینی گفته می‌شود که قابلیت و قوه پرورش فرهنگ و دین و آیین را دارد. به بیان دقیق‌تر، بلد به منطقه‌ای گفته می‌شود که ذات مردمش با ارزش و هنجارهای نادرست رو به تباهی نرفته است. از این روست که در سور مکی، واژه بلد بیش از سایر واژگان در این مفهوم به چشم می‌آید؛ زیرا افراد ساکن در بلد، مستعد پرورش فکری و فرهنگی هستند: ﴿وَهُوَ الَّذِي يُرْسِلُ الرِّيَّاحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ حَتَّىٰ إِذَا أَقْلَّتْ سَحَابًا ثِقَالًا سُفِّنَاهُ لِيَلِدَ مِمَّيْتٍ فَأَنْزَلْنَا بِهِ الْمَاءَ فَأَخْرَجْنَا بِهِ مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ كَذَٰلِكَ نُخْرِجُ الْمَوْتَىٰ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ﴾ (اعراف: ۷/۵۷). یکی از شرایط پرورش فکری و فرهنگی در این سور، شکرگزاری و رواج آن در جامعه است. این کار سبب می‌شود که حتی منطقه‌ای که قابلیت رشد علم و فرهنگ را از دست داده باشد، دوباره آن را بازابد: ﴿وَ الْبَلَدِ الطَّيِّبِ يَخْرُجُ نَبَاتُهُ بِإِذْنِ رَبِّهِ وَالَّذِي خَبُثَ لَا يَخْرُجُ إِلَّا نَكِدًا كَذَٰلِكَ نُصَرِّفُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَشْكُرُونَ﴾ (اعراف: ۷/۵۸). بلد، قابلیت مقدس بودن و پاک بودن از شرک دارد که نمونه آن شهر مکه است: ﴿إِنَّمَا أُمِرْتُ أَنْ أُعْبُدَ رَبَّ هَذِهِ الْبَلَدَةِ الَّذِي حَرَّمَهَا وَلَهُ كُلُّ شَيْءٍ وَأُمِرْتُ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْمُسْلِمِينَ﴾ (نمل: ۲۷/۹۱). تقدس و پاکی آن به حدی است که افراد برای اظهارات خود به آن شهر، مثل شهر مکه قسم می‌خورند: ﴿لَا أَقْسِمُ بِهَٰذَا الْبَلَدِ وَأَنْتَ حَلٌّ بِهَٰذَا الْبَلَدِ﴾ (بلد: ۲/۹۰)، شهری که علاوه بر مقدس بودن، امنیت نیز دارد: ﴿وَ إِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هَٰذَا الْبَلَدَ آمِنًا وَ اجْنُبْنِي وَ بَنِيَّ أَنْ نَعْبُدَ الْأَصْنَامَ﴾ (ابراهیم: ۱۴/۳۵). چنانچه، سرزمین سبأ نیز، از جمله این سرزمین‌ها بود که با شکرگزاری به رشد اقتصادی و فراوانی دست یافتند: ﴿لَقَدْ كَانَ لِسَبَإٍ فِي مَسْكِئِهِمْ آيَةٌ جَنَّتَانِ عَنْ يَمِينٍ وَ شِمَالٍ كُلُوا مِنْ رِزْقِ رَبِّكُمْ وَ اشْكُرُوا لَهُ بَلَدَةٌ طَيِّبَةٌ وَ رَبِّ غَفُورٌ﴾ (سبأ: ۳۴/۱۵).

سوره بقره با رویکرد مدنی در سایه امنیت جانی و مالی، از نظر اقتصادی نیز تأمین و بی‌نیاز است: ﴿وَ إِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هَٰذَا بَلَدًا آمِنًا وَ ارزُقْ أَهْلَهُ مِنَ الثَّمَرَاتِ مَنْ آمَنَ مِنْهُمْ بِاللَّهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ قَالَ وَ مَنْ كَفَرَ فَأُمَتِّعُهُ قَلِيلًا ثُمَّ أَضْطَرُّهُ إِلَىٰ عَذَابِ النَّارِ وَ بئسَ الْمَصِيرُ﴾ (بقره: ۲/۱۲۶).

فرهنگ هر قوم و ملتی با پرورش هنجارهای ناب اخلاقی رابطه‌ای تنگاتنگ دارد. به عبارتی، اگر فرهنگ جامعه شایسته و پسندیده و با عقلانیت گره خورده باشد، افرادی با صفات عالی پرورش می‌یابند و بالعکس، اگر در جامعه‌ای، فرهنگ منحط و غیرعقلانی

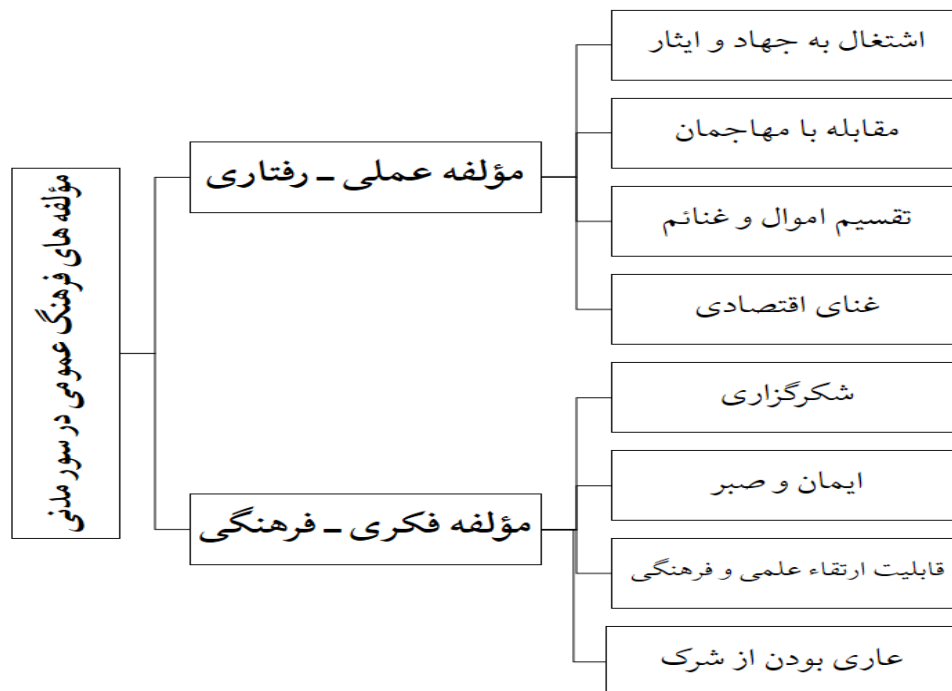
1. Noldeke

2. Frankel & Fullers

حاکم شود، باید انتظار هرگونه عمل زشت یا قبیح را داشت (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۱۸۷). سور مدنی بیانگر سیر صعودی فرهنگ عمومی به سمت والایی است. با تحمل رنج و سختی می توان فرهنگ مرده مادی و معنوی را احیا نمود و به شهری دست یافت که از نظر فرهنگی دارای رشد، پاکی و برکت باشد. از جمله این راه ها تحمل مصائب و صبوری در مواجهه با آن است. مورد دوم که موجب احیاء فرهنگ اقتصادی می تواند باشد، مؤلفه ایمان است که مسئله مهمی در رشد فکری و دست یابی به فرهنگ اقتصادی صحیح است.

فرهنگ دیارنشینی در سور مدنی مبتنی بر فرهنگ خونریز بودن و خشونت است که مراد از آن با توجه به سیاق آیات قبل و بعد آن دیار بنی اسرائیل است: ﴿وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ لَا تَسْفِكُونَ دِمَاءَكُمْ وَلَا تَخْرُجُونَ أَنْفُسَكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ ثُمَّ أَقْرَضْتُمْ وَأَنْتُمْ تَشْهَدُونَ﴾ (بقره: ۸۴/۲). به طور مکرر در آیات مختلف مدنی، به مردمان دیار بنی اسرائیل سفارش شده است تا از فرهنگ تجاوز و کشتن دوری کنند و طبع آرامی داشته باشند: ﴿ثُمَّ أَنْتُمْ هَؤُلَاءِ تَقْتُلُونَ أَنْفُسَكُمْ وَتُخْرَجُونَ فَرِيقًا مِنْكُمْ مِنْ دِيَارِهِمْ تَظَاهَرُونَ عَلَيْهِمْ بِالْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَإِنْ يَأْتُوكُمْ أُسَارَى تُفَادُوهُمْ وَهُوَ مُحَرَّمٌ عَلَيْكُمْ إِخْرَاجَهُمْ أَفَتُؤْمِنُونَ بِبَعْضِ الْكِتَابِ وَتَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ فَمَا جَزَاءُ مَنْ يَفْعَلُ ذَلِكَ مِنْكُمْ إِلَّا خِزْيٌ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ يُرَدُّونَ إِلَىٰ أَشَدِّ الْعَذَابِ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ﴾ (بقره: ۸۵/۲). یکی دیگر از فرهنگ های دیارنشینی چنانکه در بخش مکی اشاره شد، تجمل گرایی و اشرافی گری است. اشراف مکه چنین فرهنگی داشتند: ﴿وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بَطْرًا وَرِئَاءَ النَّاسِ وَيَصُدُّونَ عَن سَبِيلِ اللَّهِ وَاللَّهُ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطٌ﴾ (انفال: ۴۷/۸).

در همه مواردی که در مورد ویژگی های مردم «بلاد» در قرآن توضیح داده شده است، با تأمل در شدت و ضعف فرهنگ در هر دوره، گاه بر فرهنگ غیردینی افراد در شهرها به منظور اصلاح آن تأکید شده است. نمونه آن، فرهنگ غیردینی و کفرآمیز فرعون است که در شهرها حاکم بوده است: ﴿الَّذِينَ طَعَوْا فِي الْبِلَادِ﴾ (فجر: ۱۱/۸۹). همچنین، نوعی دیگر از فرهنگ غیردینی در این آیه مشاهده می شود که فریب و نیرنگ را در ارزش و هنجارهای خود گنجانده است: ﴿مَا يُجَادِلُ فِي آيَاتِ اللَّهِ إِلَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَلَا يَغْرُرْكَ تَقَلُّبُهُمْ فِي الْبِلَادِ﴾ (غافر: ۴/۴۰). بخشی از آیات نیز، به فرهنگ کفرآمیز اشاره دارد و این فرهنگ ها با وجود عظمت تمدن و نیرومندی حاکمان آن ها نابود شده اند: ﴿وَكَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنْ قَرْنٍ هُمْ أَشَدُّ مِنْهُمْ بَطْشًا فَنَقَّبُوا فِي الْبِلَادِ هَلْ مِنْ مَحِيصٍ﴾ (ق: ۳۶/۵۰). بر این اساس، علت نابودی این شهرها این بود که افراد دچار ضعف فرهنگی بوده اند. از این رو، مجموعه آیات مدنی در راستای شکل دهی به فرهنگ صحیح، مبتنی بر عقل و دین بوده است. در این زمینه نباید از نظر دور داشت که در فرهنگ مدنی نیز، مجموعه کنش ها و واکنش های منفی جریان داشته است؛ اما غالب این سور مبتنی بر فرهنگ سازی است که این مهم با تشریح قوانین و تفصیل احکام توسط پیامبر اکرم (ص) صورت پذیرفته است.

نتیجه‌گیری

قرآن همواره می‌تواند زمینه فرهنگ‌سازی در میان اقوام مختلف عرب یا غیر عرب را داشته باشد؛ زیرا قرآن کریم مجموعه‌ای از کنش‌ها و واکنش‌های مثبت یا منفی اقوام مختلف در مورد باورها، ارزش‌ها و هنجارها و یا سنت‌ها را در خود جمع کرده و به تأیید یا رد آن‌ها پرداخته است. این فرهنگ در جامعه‌ای پابرجا رواج دارد که در آن مردم با توجه به قرآن، گفتار یا رفتار خود را ساماندهی می‌کنند. هدف از رواج فرهنگ قرآنی، نهادینه کردن خط‌مشی شایسته برای ساماندهی فعالیت‌های حیات مادی و معنوی مردم است که سبب تکامل آن‌ها می‌شود. با رجوع به قرآن می‌توان دریافت که فرهنگ عمومی در قرآن، نوعی فرهنگ دینی است که مجموعه‌ای از باورها، ارزش‌ها، هنجارها، سنت‌ها، آداب و رسوم و سبک‌های زندگی اقوام مختلف را معرفی کرده است؛ ولی هر کدام از آن‌ها که مورد تأیید دین مبین اسلام بوده است، پذیرفته و بقیه را رد کرده است.

در راستای تبیین این مهم و در نظرگیری سیاق فرهنگی آیات، لازمه فهم فرهنگ حاکم و مطرح در آموزه‌های قرآنی، تقسیم آیات به دو بخش مجزای مکی و مدنی است. مخالفت در برابر آباء و سنت‌های دینی، عدم اطاعت از حق، اتراف و نبود امنیت از مؤلفه‌های رفتاری و عملیاتی فرهنگ و نیز، ناسپاسی و قدرت‌طلبی و تکبر و خشونت افراد در برخورد با دیگران و عدم تحمل آرای مخالف از موارد رایج در فرهنگ فکری- اعتقادی عمومی سور مکی است. در همین راستا، در وجه مقابل سور مدنی، اشتغال به جهاد و غنای اقتصادی، مقابله با مهاجمان و تقسیم اموال از مؤلفه‌های رفتاری و نیز، مباحث اعتقادی و بینشی افراد اعم از ایمان و صبر و شکرگذاری و اجتناب از شرک و توجه به ارتقاء علمی از موارد رایج در فرهنگ فکری- اعتقادی عمومی سور مدنی است.

با تأمل در شبکه فکری- رفتاری آیات مکی و مدنی، نتایج بیانگر این است وجه فکری- فرهنگی اثر عظیمی در برون‌ریزی و خروجی وجه رفتاری را داراست تا جایی که پایه‌گذاری بسیاری از امور عملی و رفتاری، ریشه در جنبه فکری و فرهنگی داشته است. داشتن روحیه جدلی همراه با تکبر و خشونت، در نمود عملی مخالفت با حق و رواداشتن ستم و برهم زدن امنیت ظهور می‌یابد. همچنین، برخورداری از ایمان و صبر و شکرگذاری نعمات در نمود عملی ایثار و جهاد و مقابله با دشمن بروز پیدا می‌کند. بنابراین،

هریک از مواردی که در نمودارهای مذکور به ویژه در بعد عملی - رفتاری بیان شده است، به خودی خود می‌تواند، توأمان یک وجه شناختی و یک وجه رفتاری را در برگیرد.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم.

- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴). لسان العرب. دار صادر.
- ازهری هروی، محمد بن أحمد. (۱۴۳۲). تهذیب اللغة. محمد عوض مرعب (محقق)، دار إحياء التراث العربی.
- ایازی، محمد علی. (۱۳۸۳). قرآن و فرهنگ زمانه. کتاب مبین.
- بلاذری، احمد بن یحیی. (۱۳۳۷). فتوح البلدان. محمد توکل (مترجم)، نقره.
- جعفری، یعقوب. (۱۳۷۶). تفسیر کوثر. هجرت.
- حمیدی، جعفر. (۱۳۸۱). تاریخ اورشلیم (بیت المقدس). امیر کبیر.
- حمیری، نشوان بن سعید. (۱۹۹۹). شمس العلوم و دواء کلام العرب من الکلام. حسین عبد الله العمری (محقق)، دار الفکر المعاصر.
- ذوعلم، علی. (۱۳۹۲). فرهنگ معیار از منظر قرآن کریم. پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- رضازاده جویباری، علی و نجارزادگان، فتح‌الله. (۱۳۹۷). راهبردها و روش‌های نهادینه‌سازی فرهنگ قرآن بر پایه گرایش فطری انسان به کمال و زیبایی. قرآن شناخت، ۱۱(۲)، پیاپی: ۲۱، ۴۱-۶۲.
- رضایی اصفهانی، محمدعلی. (۱۳۷۷). قرآن و فرهنگ زمانه. معرفت، ۷(۳)، پیاپی: ۲۶، ۴۴-۶۸.
- روشنایی، پرهام؛ عمیدی مظاهری، نوید و امامی، سیدمجید. (۱۳۹۷). الگوی جامع فرهنگ قرآنی و تبیین نقش آن در تغییرات فرهنگی جامعه اسلامی از منظر آیت‌الله خامنه‌ای (مدظله العالی). مطالعات قرآن و حدیث، ۱۱(۲)، پیاپی: ۲۲، ۳۱-۶۰.
- <https://doi.org/10.30497/quran.2018.2252>
- زمخشری، محمد بن عمر. (بی‌تا). الفائق فی غریب الحدیث. علی محمد البجاوی و محمد ابوالفضل ابراهیم (محققان)، مطبعة عیسی الحلبي. صدر، سید محمدباقر. (بی‌تا). المدرسة القرآنیة. دار الصدر.
- صعیدی، عبدالفتاح. (۱۳۸۴). الافصاح فی فقه اللغة. مطبعة المدنی.
- طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۷۴). المیزان فی تفسیر القرآن. محمدباقر موسوی (مترجم)، دفتر انتشارات اسلامی.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). تفسیر مجمع البیان. حسین نوری همدانی (مترجم)، محمد مفتاح (محقق)، فراهانی.
- فتاحی زاده، فتحیه و افشاری، نجمیه. (۱۳۸۸). تشبیهات و تمثیلات قرآن در فرهنگ زمانه. سفینه، ۶(۴)، پیاپی: ۲۴، ۹-۳۴.
- فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۱۰). العین. هجرت.
- فقیه، حسین. (۱۳۹۱). قرآن و فرهنگ عصر نزول. موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- فیومی، احمد بن محمد. (بی‌تا). المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی. المكتبة العلمية.
- کیخا، فاطمه و پودینه، شهناز. (۱۳۹۹). مفهوم شناسی فرهنگ در قرآن و بررسی آیات مربوط به فرهنگ. مجموعه مقالات هفتمین همایش علمی پژوهشی توسعه و ترویج علوم تربیتی و روانشناسی ایران. صص ۷۲-۱۰۱، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی.
- گوهری پور، مرتضی. (۱۳۹۲). فرهنگ عمومی. پژوهشگاه فرهنگ و ارتباطات.
- مطرزی، ابوالفتح ناصر بن عبدالسید. (بی‌تا). المغرب فی ترتیب معرب. دار الكتاب العربی.
- میری، سیدمحسن. (۱۳۹۲). منابع فرهنگ متعالی از منظر قرآن کریم. سراج منیر، ۴(۳)، پیاپی: ۱۲، ۳۵-۶۸.

References

Holy quran.

Ayāzī, Muḥammad 'Alī (1383). *Qur'ān va Farhang-e Zamāneh*, Kitāb-e Mobīn. [In Persian]

- Azharī Haravī, Muḥammad ibn Aḥmad (1432). *Tahdhīb al-Lughah*. Muḥammad ‘Awaḍ Mur‘ab (Muḥaqqiq), Dār Ihyā’ al-Turāth al-‘Arabī. [In Arabic]
- Balādhurī, Aḥmad ibn Yaḥyá (1337). *Futūḥ al-Buldān*. Muḥammad Tavakkul, Nuqreh. [In Arabic]
- Dhū-‘Ilm, ‘Alī (1392). *Farhang-e Mi ‘yār az Manẓar-e Qur‘ān-e Karīm*.: Pazhūhishgāh-e Farhang va Andīsheh-ye Islāmī. [In Persian]
- Faqīh, Ḥusayn (1391). *Qur‘ān va Farhang-e ‘Aṣr-e Nuzūl*. Mu‘asseseh-ye Āmūzeshī va Pazhūheshī-ye Imām Khomeinī (ra). [In Persian]
- Farāhidī, Khalīl ibn Aḥmad (1410 AH). *Al-‘Ayn*. Hijrat. [In Arabic]
- Fattāḥī Zādeh, Fathiyyeh va Afshārī, Najmīyeh (1388). *Tashbīhāt va Tamthīlāt-e Qur‘ān dar Farhang-e Zamāneh*. *Safīneh*, 6(4), 9-34. [In Persian]
- Fayyūmī, Aḥmad ibn Muḥammad (bī-tā). *Al-Miṣbāḥ al-Munīr fī Gharīb al-Sharḥ al-Kabīr lil-Rāfi ‘ī*. Al-Maktabah al-‘Ilmiyyah. [In Arabic]
- Gowharīpūr, Murtazá (1392). *Farhang-e ‘Umūmī*. Pazhūhishgāh-e Farhang va Ertebātāt. [In Persian]
- Ḥamīdī, Ja‘far (1381). *Tārīkh-e Urshalīm* (Bayt al-Muqaddas). Amīr Kabīr. [In Arabic]
- Ḥimyarī, Nashwān ibn Sa‘īd (1999). *Shams al-‘Ulūm wa Dawā’ Kalām al-‘Arab min al-Kulūm*. Ḥusayn ‘Abd Allāh al-‘Amrī wa ‘ākharūn (Muḥaqqiq), Dār al-Fikr al-Mu‘āṣir. [In Persian]
- Ibn Manzūr, Muḥammad ibn Mukarram (1414). *Lisān al-‘Arab*. Dār Ṣādir. [In Arabic]
- Ja‘farī, Ya‘qūb (1376). *Tafsīr-e Kawthar*. Hijrat. [In Persian]
- Keykhā, Fātemeh va Pūdīneh, Shahnāz (1399). *Mafhūm Shenāsī-ye Farhang dar Qur‘ān va Barrasī-ye Āyāt-e Marbūt be Farhang*. Haftomīn Hamāyesh-e ‘Ilmī Pazhūheshī-ye Tose‘eh va Tarvīj-e ‘Olūm-e Tarbiyatī va Ravānshenāsī-ye Īrān. Tehran: *Center for Islamic Studies and Research*. [In Persian]
- Maṭarrazī, Abū al-Faṭḥ Nāṣir ibn ‘Abd al-Sayyid (bī-tā). *Al-Mughrib fī Tartīb Mu‘arrab*. Dār al-Kitāb al-‘Arabī.
- Mīrī, Sayyid Muḥsin (1392). *Manābi‘-e Farhang-e Muta‘ālī az Manẓar-e Qur‘ān-e Karīm*. Sirāj-e Munīr, 35-68. [In Persian]
- Rezā‘ī Iṣfahānī, Muḥammad ‘Alī (1377). *Qur‘ān va Farhang-e Zamāneh*. *Ma‘rifat*, 7(26), 44-68. [In Persian]
- Rezāzādeh Jūybārī, ‘Alī va Najjārzādegān, Faṭḥ-Allāh (1397). *Rāhbordhā va Ravīshhā-ye Nahādīneh Sāzī-ye Farhang-e Qur‘ān bar Pāyeh-ye Gerāyesh-e Fiṭrī-ye Insān be Kamāl va Zībā‘ī*. *Qur‘ān Shinākht*, 11(21), 41-62. [In Persian]
- Rowshanā‘ī, Parḥāram; ‘Amīdī Mazāherī, Navīd va Imāmī, Sayyid Majīd (1397). *Algū-ye Jāmi‘-e Farhang-e Qur‘ānī va Tebyīn-e Naqsh-e Ān dar Taghyīrāt-e Farhangī-ye Jāmi‘eh-ye Islāmī az Manẓar-e Āyatollāh Khāmene‘ī* (Muẓallāh al-‘Ālī). *Muṭāla‘āt-e Qur‘ān va Ḥadīth*, 11(2), 31-60. [In Persian] <https://doi.org/10.30497/quran.2018.2252>
- Ṣadr, Sayyid Muḥammad Bāqir (bī-tā). *Al-Madrasah al-Qur‘āniyyah*. Dār al-Ṣadr. [In Arabic]
- Ṣa‘īdī, ‘Abd al-Fattāḥ (1384). *Al-Ifṣāḥ fī Fiqh al-Lughah*. Maṭba‘at al-Madānī. [In Arabic]
- Ṭabarsī, Faḍl ibn Ḥasan (1372). *Tafsīr Majma‘ al-Bayān*. Ḥusayn Nūrī Hamadānī, Muḥammad Muftaḥ (Muḥaqqiq), Farāhānī. [In Arabic]
- Ṭabāṭabā‘ī, Muḥammad-Ḥusayn (1374). *Al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur‘ān*. Muḥammad Bāqir Mūsavī, Daftar-e Intishārāt-e Islāmī. [In Arabic]
- Zamakhsharī, Muḥammad ibn ‘Umar (bī-tā). *Al-Fā‘iq fī Gharīb al-Ḥadīth*. ‘Alī Muḥammad al-Bijāwī wa Muḥammad Abū al-Faḍl Ibrāhīm, Maṭba‘at ‘Īsā al-Ḥalabī. [In Arabic]